

Mierzwiński, Henryk

"Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu", Janusz Szczepański,
Warszawa-Pułtusk 1995 : [recenzja]

Szkice Podlaskie 6, 146-150

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Szczepański, Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusk, Warszawa – Pułtusk 1995, ss. 415, ilustr., mapy.

Dobrze się stało, że dr Janusz Szczepański, znakomity pedagog i historyk, organizator wielu konferencji naukowych, wystaw archiwalnych poświęconych dziejom Mazowsza, Podlasia i skupisk polonijnych, autor wielu publikacji, działacz oświatowy i ogólnospołeczny, pracownik naukowy Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusk, zechciał podjąć się trudu badań nad wojną polsko-sowiecką 1919–1920 r., których ostatnim wynikiem jest oddana w końcu 1995 r. do rąk czytelnika książka *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*.

Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Rosją Sowiecką należy do tematów nadal wywołujących wiele emocji, kontrowersji, a czasami i mitów. Wynika to często z jej jednostronnej oceny w okresie minionym — w Polsce Ludowej i byłym ZSRR. Pustka w popularnej, a częściowo i naukowej literaturze powstała w wyniku decyzji politycznych zaczyna się powoli wypełniać niwelując, lecz jeszcze w zbyt powolnym tempie, lukę w świadomości historycznej społeczeństwa¹.

Wiedza społeczeństw, a nawet zawodowych historyków Polski i Rosji jest nadal niezadowolająca. Jest to oczywiste, gdy weźmie się pod uwagę fakt, że zajmowanie się owym zagadnieniem było w ZSRR nie tylko niemożliwe, ale i niebezpieczne już w 1925 r. Również klimat panujący w Polsce po II wojnie światowej nie sprzyjał w pełni rzetelnym badaniom.

Aktualna sytuacja społeczno-polityczna w Polsce, szczególnie po 1989 r., jak również dokonujące się w Rosji przemiany pozwalają na publikowanie się wielu prac naukowych opartych o nowe źródła, dotychczas niedostępne. Cieszy też fakt podejmowania badań szczegółowych, a nie tylko wielkich politycznych i strategicznych aspektów wojny 1920 roku. Oprócz badań nad stosunkiem Polaków i Rosjan (a także innych nacji) do wojny, oprócz ukazania wysiłku związanego z prowadzeniem działań zbrojnych, stosunku sąsiadów do Polski, liczebności obu armii, morale walczących wojsk, udziału formacji ukraińskich, białoruskich i kozackich po stronie polskiej, wartości i znaczenia pomocy francuskiej, pierwszorzędne znaczenie ma omówienie wojny i jej przebiegu w tzw. „rozkładzie terytorialnym”. Pozwala na pogłębianie wiedzy, w tym na ferowanie właściwszych ocen. Przyszła synteza wojny zależna jest także od tych badań². Najlepszym przykładem nowego podejścia jest właśnie prezentowana praca J. Szczepańskiego.

Książka *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu* jest w zasadzie pionierska — z dwu przyczyn. Po pierwsze, terytorium mazowiecko-podlaskie, niewątpliwie

bardzo ważne w tej wojnie, nie było do tej pory przedmiotem gruntownych badań historycznych. Po drugie, nie było dotychczas możliwości dostępu do bogatych ilościowo i wartościowych merytorycznie źródeł znajdujących się w archiwach byłego ZSRR. Dotarł do nich w tak szerokim zakresie właściwie dopiero Janusz Szczepański. Pomimo że opracowanie obejmuje w zasadzie region mazowiecko-podlaski, to jednak ma szersze znaczenie, bowiem dotyczy całej wojny i olbrzymich obszarów, na których się toczyła. Niewątpliwie J. Szczepański jest w tym względzie jednym z pionierów, za którymi pójdą inni badacze.

Do bardzo cennych należą — zgodnie zresztą z własną oceną autora omawianej książki³ — źródła znajdujące się w RGWA (Rosyjskiej Gossudarstwiennoj Wojennyj Archiw) w postaci dokumentacji Dowództwa Frontu Zachodniego oraz sowieckich armii: 3, 4, 15, 16, 3 korpusu konnego i Grupy Mozyrskiej, operujących na terytorium Mazowsza i Podlasia w 1920 roku. Cennymi okazały się również akta Wydziałów Rewkomów, funkcjonujących przy armiach. Do omówienia pracy propagandowej posłużyły natomiast autorowi akta Wydziałów Politycznych armii sowieckich.

„Nieocenionym materiałem źródłowym do dziejów wojny polsko-bolszewickiej 1920 r.”, jak pisze sam autor⁴, stał się zasób archiwalny RCCHIDNI (Rosyjskiej Centr Chranienija i Izuczenija Dokumentow Nowiejszej Istorii). Znajdujące się tam akta Polskiego Biura Agitacji i Propagandy przy Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) pozwoliły na określenie stanowiska zamieszkałych w Rosji Sowieckiej polskich komunistów wobec faktu wkroczenia Armii Czerwonej na ziemie polskie. W zespole tym znajdują się również akta informujące o dyslokacji w 1920 r. części polskich obozów jenieckich w Rosji Sowieckiej. Opinie dowódców Armii Czerwonej o postawie poszczególnych warstw ludności Mazowsza i Podlasia w 1920 r. przedstawił J. Szczepański m.in. na podstawie dokumentacji Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski, której oryginały znajdują się też w RCCHIDNI. Autor sięgnął także do zespołów Centra Chranienija Istoriko-Dokumentalnych Kolekcji w Moskwie.

Bardzo wnikliwej kwerendy źródłowej dokonał J. Szczepański w archiwach, w działach rękopiśmiennych bibliotek i muzeach polskich. Aż 22 zespoły wykorzystał w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, 33 w archiwach państwowych w Bydgoszczy, Gdańsku, Lublinie, Mławie, Nidzicy, Płocku, Siedlcach, Toruniu, m.st. Warszawie i Włocławku. Ponadto uwzględnił źródła z 48 zespołów: Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie, Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie, Centralnego Archiwum Wojskowego, Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Archiwum Diecezjalnego w Łomży, a także Działów Rękopisów — Biblioteki Narodowej, Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Biblioteki Zielińskich w Płocku i Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, jak również Muzeum Historycznego w Przasnyszu i Muzeum Pozytywizmu w Gołotczyźnie.

Znakomitym uzupełnieniem archiwaliów są wykorzystane źródła drukowane, pamiętniki, wspomnienia, prasa i stosowna literatura. Autor także wytworzył nowe źródła w postaci pisemnych i ustnych relacji.

Treścią tej cennej książki są zagadnienia genezy wojny polsko-sowieckiej, obraz społeczno-gospodarczy Mazowsza i Podlasia, odgłosy wojny, postawa społeczeństwa w obliczu bolszewickiego zagrożenia, charakterystyka armii polskiej, budowa sowieckiego aparatu władzy, stosunek społeczeństwa Mazowsza i Podlasia do bolszewickich rządów, przełomowe dni Bitwy Warszawskiej, odwrót Armii Czerwonej i następstwa wojny.

Na podkreślenie zasługuje dokonany przez autora wysiłek konstrukcyjny. Układ chronologiczny monografii wydaje się słuszny, przy czym w ramach takiego układu rozdziałów treści ujęte zagadnieniowo czynią pracę dość przejrzystą, a zarazem pozwalają na logiczne omówienie poszczególnych problemów.

W rozdziale pierwszym autor przedstawił nieuchronność konfliktu polsko-sowieckiego, koncepcje polityczne stronnictw i polityków, genezę pierwszych starć zbrojnych, próby pokojowego uregulowania konfliktu i wzajemną nieufność, stosunek Polski oraz Józefa Piłsudskiego do generałów carskich i ich zamiarów politycznych, polską ofensywę kwietniowo-majową, a także przejście do kontrofensywy Armii Czerwonej. Omówił również stan społeczno-gospodarczy Mazowsza i Podlasia pod względem demograficznym, wyznaniowym, struktury społeczno-zawodowej mieszkańców, stanu rolnictwa oraz innych działów gospodarki. Wskazał ponadto na przyczyny konfliktów społecznych, zmianę zainteresowania w zależności np. od odległości od działań zbrojnych, na stosunek do wojny partii i stronnictw politycznych.

Stosunkowi polskiego społeczeństwa, a głównie mieszkańców Mazowsza i Podlasia do najazdu bolszewickiego i bezpośredniego zagrożenia w lipcu 1920 r. poświęcony jest rozdział drugi, w którym autor omówił: kontrofensywę Armii Czerwonej, działalność Rady Obrony Państwa, Obywatelskich Komitetów Obrony Narodowej, postawę młodzieży, harcerstwa, związków, stowarzyszeń i organizacji społecznych, duchowieństwa katolickiego, ziemiaństwa, chłopów, robotników i rzemieślników, komunistów oraz mniejszości narodowych, w tym głównie pozytywny stosunek do najeźdźcy ze strony Żydów, a także problemy związane z ewakuacją ludności cywilnej i władz administracyjnych, oraz rolę Policji Państwowej i Straży Obywatelskiej.

Rozdział trzeci omawia wysiłki Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich, mające na celu powstrzymanie odwrotu polskich żołnierzy i przygotowanie się do rozstrzygającej bitwy z wrogiem.

Kolejne dwa rozdziały monografii poświęcone są budowie sowieckiego aparatu władzy na zajętych terenach oraz postawie społeczeństwa Mazowsza i Podlasia wobec „komunistycznych rządów”. Autor omawia sowiecką propagandę mającą rozbudzić nastroje rewolucyjne społeczeństwa polskiego i klęskę jej zamierzeń, terror Armii Czerwonej wobec ziemiaństwa, księży, właścicieli zakładów przemysłowych, przedstawicieli administracji polskiej itp. Przedstawia działalność organów

nowej władzy — Rewkomów (Komitetów Rewolucyjnych) i genezę oraz działalność Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski. Wskazuje na zmianę stosunku do wojny i bolszewików: chłopów, robotników rolnych, służby rolnej, ziemiaństwa i katolickiego duchowieństwa, inteligencji, robotników i ich partii, ludności żydowskiej oraz innym mniejszości narodowych. Zmiana stosunku u niektórych grup ludności przebiegała od początkowej akceptacji czy poparcia nowej władzy aż do wrogiego wobec niej stosunku i identyfikowania się z polską racją stanu. J. Szczepański omówił też wojskową współpracę Niemiec i Rosji Sowieckiej.

Dwa ostatnie rozdziały poświęcił autor Bitwie Warszawskiej, decydującej o losach II Rzeczypospolitej i Europy, która rozegrała się na ziemiach Podlasia i prawobrzeżnego Mazowsza. Omawia również postawę społeczeństwa Mazowsza i Podlasia wobec wroga — tym razem podczas jego odwrotu. Postawa ta wyrażała się nie tylko w moralnym poparciu Wojska Polskiego i polskiej racji stanu, ale również w czynnym włączaniu się do walki z bolszewikami.

W ostatnim rozdziale swojej książki J. Szczepański charakteryzuje konsekwencje wojny dla regionu mazowiecko-podlaskiego — zarówno natury politycznej, jak i społecznej.

Kończąc swoją książkę Janusz Szczepański dokonuje trafnych uogólnień, zaliczając wojnę polsko-sowiecką do najważniejszych okresów w najnowszych dziejach narodu i państwa polskiego — aż do czasów II wojny światowej. Wskazuje na nieuchronność tej wojny, nawiązując do sowieckiej idei rewolucji światowej. Podkreśla też wybitną rolę, jaką odegrał w obronie niepodległości Polski Józef Piłsudski jako Naczelnik Państwa i Wódz Naczelny, porównuje siły walczących wojsk, trafnie ocenia postawę ludności, podkreśla znaczenie polskiej Armii Ochotniczej gen. Hallera itp. Bardzo ważna w książce J. Szczepańskiego jest wielokierunkowa charakterystyka Mazowsza i Podlasia, gdzie rozstrzygnęły się losy tej wojny.

Omawianą pracę cechuje doskonały warsztat historyczny: dobre udokumentowanie przypisami i zestawem źródeł oraz literatury, zamieszczenie 29 tabel, wykazu skrótów oraz indeksów osób i nazw geograficznych. Wartość książki podnoszą też: ciekawy i trafnie dobrany materiał ikonograficzny oraz mapy.

Dobrze się stało, że autorowi patronowali, pomagali czy też służyli krytycznym spojrzeniem tej miary uczeni, jak profesorowie: Andrzej Ajnenkiel, Andrzej Garlicki, Ryszard Kołodziejczyk, Tomasz Nałęcz i Jerzy Skowronek. Pozwoliło to niewątpliwie na przygotowanie książki będącej nie budzącym wątpliwości osiągnięciem naukowym. Jakkolwiek dobór materiału archiwalnego, szczególnie odnoszącego się do wydarzeń lokalnych na Mazowszu i Podlasiu, mógłby być inny czy też znacznie poszerzony, to jednak ten zaprezentowany w książce jest w zasadzie wystarczający dla zobrazowania wydarzeń w ramach świadomie wypracowanego i trafnego układu. Materiały źródłowe, zarówno rękopiśmienne, jak i drukowane, uzupełnione zostały ponad 200 pozycjami stosownej literatury. Nie wypowiadam się, czy literaturę wykorzystano w pełni. Zapewne każdy z badaczy tej problematyki mógłby ją wzbogacić, ale przecież nie ostatecznie.

Kończąc bardzo ogólne omówienie książki J. Szczepańskiego należy nie tylko autorowi, ale także wydawcom — Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i Wyższej Szkole Humanistycznej w Pułtusk — pogratulować wydania tej jakże cennej pozycji.

HENRYK MIERZIŃSKI

PRZYPISY

- ¹ Zob. J. Szczepański, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa—Pułtusk 1995, s. 5–7, 374–377, 379–386.
- ² *Rok 1920 na Podlasiu, Materiały z sesji popularno-naukowej zorganizowanej 10 XI 1920 r. w Białej Podlaskiej*, pod red. H. Mierzińskiego, Biała Podlaska 1991, s. 5–7.
- ³ Tamże.